

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Кафедра інноваційної діяльності в АПК

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

директор ННІ ПО

Кулаєць М.М.

“ _____ ” _____ 2015 р.

РОЗГЛЯНУТО І СХВАЛЕНО

на засіданні кафедри інноваційної діяльності в АПК

Протокол №10 від «17» червня 2015 р.

Завідувач кафедри

Витвицька О.Д.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЕКОЛОГІЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

напрямок підготовки 1801 "Специфічні категорії"

спеціальність 8.18010012 «Управління інноваційною діяльністю»

спеціалізація _____

ННІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Розробники: професор кафедри інноваційної діяльності в АПК, д.пед.н., доцент
Демешкант Н.А.

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

Київ – 2015 р.

1. Опис навчальної дисципліни

Екологічний менеджмент

(назва)

Галузь знань, напрям підготовки, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень		
Освітньо-кваліфікаційний рівень	Магістр	
Напрямок підготовки	1801 «Специфічні категорії»,	
Спеціальність	8.18010012 „ Управління інноваційною діяльністю ”.	
Спеціалізація		
Характеристика навчальної дисципліни		
Вид	Обов’язкова / вибіркова	
Загальна кількість годин	144	
Кількість кредитів ECTS	2	
Кількість змістових модулів	2	
Курсовий проект (робота) (за наявності)		
Форма контролю	Екзамен залік	
Показники навчальної дисципліни для денної та заочної форм навчання		
	денна форма навчання	заочна форма навчання
Рік підготовки (курс)	I	
Семестр	II	
Лекційні заняття	18 год.	год.
Практичні, семінарські заняття	18 год.	год.
Лабораторні заняття	год.	год.
Самостійна робота	108 год.	год.
Індивідуальні завдання	год.	год.
Кількість тижневих аудиторних годин для денної форми навчання	2 год.	

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета: формування системного мислення та знань щодо прийняття екологічно коректних управлінських рішень на всіх ієрархічних рівнях здійснення господарської діяльності.

Завдання:

- сформувати у майбутніх спеціалістів чітке уявлення про основні екологічні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення, знання ними системи екологічного менеджменту та основних принципів її створення, нормативно-правових основ та стандартів, розуміння сутності нової системи планетарного масштабу “суспільство-природа”

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:**

- Теоретичні положення та методологічні основи екологічного менеджменту.
- Основні екологічні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення. Наукове розуміння цих проблем і закономірностей природних процесів, функціонування екологічних систем та зміни у них під впливом діяльності людини.
- Завдання сучасної науки про раціональне природокористування, методи, проблеми й перспективи.
- Концепцію природоохоронної діяльності в Україні, сутність якої полягає в екологізації народного господарства.
- Основи управління елементами природного середовища.
- Оптимізацію природокористування з врахуванням основних екологічних законів.
- Принципи, форми та методи екологічного менеджменту.
- Нормативно-правові основи екологічного менеджменту.
- Концепцію сталого розвитку суспільства, її сутність.
- Інновації в галузі екологічного менеджменту.

вміти:

- Використовувати принципи, форми та методи управління раціонального природокористування.
- Передбачати наслідки згубної дії на навколишнє середовище непередбаченої господарської діяльності людини.
- Приймати оптимальні технічні, технологічні і проектні рішення, направлені на підвищення екологічної безпеки.
- Використовувати нові підходи в плануванні використання природних ресурсів і їх збереженні.
- Вирішувати екологічні проблеми у сфері виробничої діяльності структурованої навколо глобальних проблем навколишнього середовища та ідеї збалансованого розвитку суспільства.
- Запроваджувати інновації в галузі екологічного менеджменту.
- Розробляти структуру системи екологічного менеджменту підприємства (організації) з визначенням функціональної підзвітності та відповідальності за виконання екологічних задач.
- Визначати екологічні аспекти діяльності підприємства (організації), встановлювати пріоритети та розробляти програми екологічних дій.

Програма та структура навчальної дисципліни для:

- повного терміну денної (заочної) форми навчання;
- скороченого терміну денної (заочної) форми навчання.

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин													
	денна форма							Заочна форма						
	тижні	усього	у тому числі					усього	у тому числі					
			л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
Змістовий модуль 1. Науково-методичні засади екологічного менеджменту														
Тема 1. Вступ. Предмет екологічного менеджменту, його зміст, функції та завдання	2	22	2	2			18							
Тема 2. Еколого- орієнтований менеджмент персоналу	2	22	2	2			18							
Тема 3. Система стандартів та міжнародних рекомендацій у галузі екологічного менеджменту	2	26	4	4			18							
Разом за змістовим модулем 1	70		8	8			54							
Змістовий модуль 2. Інструменти екологічного менеджменту														
Тема 4. Еко-баланс та еко-контролінг як інструменти менеджменту підприємства	2	8	2	2			12							
Тема 5. Інформаційні системи менеджменту довкілля	2	16	2	2			14							
Тема 6. Екологічна культура підприємства	2	16	2	2			14							
Тема 7. Аудит систем менеджменту якості та систем управління навколишнім середовищем	2		4	4			14							
Разом за змістовим модулем 2	74		10	10			54							
Усього годин	144		18	16			38							
Курсовий проект (робота) з _____ (якщо є в робочому навчальному плані)			-	-	-		-		-	-	-		-	
Усього годин														

3. Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1		
2		
...		

4. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Державна Екологічна політика	2
2	Екологічна направленість в управлінні персоналом	2
3	Екологічний менеджмент як інноваційний метод управління підприємством	4
4	Екологічна складова у системі обліку на підприємствах	2
5	Інформаційної системи менеджменту в аграрному виробництві	2
6	Здійснення екологічного аудиту на підприємстві	2
7	Екологічна культура на підприємстві України	4
	Всього, год	18

5. Теми лабораторних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1		
2		

6. Контрольні питання, комплекти тестів для визначення рівня засвоєння знань студентами.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ			
ОКР «Магістр» Спеціальність «Управління інноваційною діяльністю»	Кафедра Інноваційної діяльності в АПК 2014-2015 навч. рік	ЕКЗАМЕНАЦІЙНИЙ БІЛЕТ № 1 з дисципліни «Екологічний менеджмент»	Затверджую Зав. кафедри (підпис) Витвицька О.Д. 2015р.
Екзаменаційні запитання (максимальна оцінка 10 балів за кожне запитання)			
1. Охарактеризувати підходи щодо формування організаційних структур екологічного менеджменту підприємства			
2. Що таке екологічна культура підприємства? Охарактеризуйте складові екологічної культури підприємства			
Тестові завдання різних типів (1 бал за вірну відповідь на тестове запитання))			
1. Метою екологічного менеджменту є:			
А	діяльність щодо планування та розподілу відповідальності		
Б	виробнича продукція та послуги		
В	організаційна структура		
Г	мінімізація негативного впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище		
Д	процедури, процеси й ресурси для розробки, впровадження, досягнення цілей, оцінки досягнутого в рамках реалізації екологічної політики		

Е	досягнення високого рівня екологічної безпеки на різних етапах виробництва й споживання товарів та послуг
---	---

2. Ким реалізується система екологічного менеджменту?

А	фізичними особами
Б	юридичними особами
В	економічними суб'єктами
Г	органами державної влади

3. Яким групам позитивних ефектів відповідають наведені пояснення?

1. Структурні	А. збільшення прибутку й стабільності виробництва за рахунок раціонального використання сировини та ресурсів
2. Ринкові	Б. зниження вірогідності аварійних та позаштатних ситуацій, наслідків порушення законодавства
3. Природоохоронні	В. зниження захворювання населення, підвищення ефективності праці, зниження виплат за негативний вплив на навколишнє природне середовище.
4. Ризикові	Г. розвиток системи стратегічного управління, розвиток взаємодії між підрозділами, збільшення мотивації персоналу й розвиток системи його навчання.
5. Ресурсні	Д. пріоритет при взаємодії з міжнародними установами, компаніями та розвиток зовнішньої діяльності; формування ринку екологічних товарів та послуг

4. Зазначте послідовність функціонування складових моделі екологічного менеджменту:

1.	А. Планування діяльності
2.	Б. Розробка екологічної політики підприємства
3.	В. аналіз з боку керівництва.
4.	Г. впровадження та функціонування
5.	Д. контроль та коригувальні дії
6.	Е. постійне вдосконалення

5. Скільки в Україні діє кодексів з питань природокористування, збереження, відтворення та охорони природи:

А	3
Б	4
В	5
Г	2

6. Вкажіть групи документів, що входять до стандартів екологічного менеджменту:

А	Системи управління навколишнім середовищем
Б	Системи аудиту та екологічної оцінки
В	Модернізація підприємства
Г	Екологічні етикетки і декларації
Д	Зелений офіс
Е	Оцінювання життєвого циклу продукції та послуг

7. Напрямок теорії та практики обліку, контролю й аналізу діяльності підприємства в сфері охорони довкілля - це:

А	екологічний менеджмент
Б	екологічний баланс
В	екологічний контролінг
Г	екологічний моніторинг

8. Вкажіть причини запровадження підприємством еко-контролінгу:

А	планування, нормування й облік екологічних витрат
Б	прийняття ефективних, екологічно свідомих управлінських рішень
В	зменшення навантажень на довкілля
Г	інформування громадськості, персоналу і споживачів про впливи продукції на довкілля
Д	вивчення й аналіз "фінансових" наслідків природоохоронної діяльності та визначення впливу цих витрат на рентабельність підприємства і ціну продукції
Е	визначення економічної ефективності природоохоронних заходів і оцінювання економічних збитків внаслідок забруднення довкілля
Є	збільшення платоспроможності підприємства
Ж	налагодження ефективної системи внутрішньовиробничих відносин між окремими підрозділами підприємства

9. Вкажіть підсистеми інформаційного фактору екологічного менеджменту і аудиту:

А	Формування інформаційних ресурсів
Б	Створення бази даних

В	Перерозподіл інформації
Г	Провідник інформації
Д	Накопичувач інформації
Е	Обробка інформації
Ж	Застосування інформації

10. Допасуйте заходи щодо вирішення найбільш поширених екологічних проблем до їх характеристики:

<i>Захід</i>	<i>Характеристика</i>
1. погіршення якості навколишнього середовища	А. комплекс заходів щодо відновлення (відтворення) ресурсів; компенсація збитку, якщо ресурси не відновлювальні
2. виснаження (втрата) природних ресурсів	Б. переселення населення в більш пристосовані для проживання місця, надання адекватної компенсації та налагодження побуту
3. втрата с-г угідь	В. обґрунтований розрахунок і застосування заходів щодо мінімізації техногенного навантаження; заходів по підвищенню родючості земель та меліорації, екологічно забезпеченого розміщення виробничих об'єктів
4. екологічні катастрофи	Г. вибір місць розміщення об'єктів з мінімальними втратами земель, зменшення площ для розміщення виробничих об'єктів, рекультивації раніше порушених земель

7. Методи навчання.

У процесі викладання навчальної дисципліни для активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів передбачене застосування як активних, так і інтерактивних навчальних технологій, серед яких: лекції проблемного характеру, міні-лекції, робота в малих групах, семінари-дискусії, мозкові атаки, кейс-метод, презентації, метод проектної роботи.

Основні відмінності активних та інтерактивних методів навчання від традиційних визначаються не тільки методикою і технікою викладання, але й високою ефективністю навчального процесу, який виявляється у: високій мотивації студентів; закріпленні теоретичних знань на практиці; підвищенні самосвідомості студентів; формуванні здатності приймати самостійні рішення; формуванні здатності до ухвалення колективних рішень; формуванні здатності до соціальної інтеграції; набуття навичок вирішення конфліктів; розвитку здатності до знаходження компромісів.

Лекції проблемного характеру – один із найважливіших елементів проблемного навчання студентів. Вони передбачають поряд із розглядом основного лекційного матеріалу встановлення та розгляд кола проблемних питань дискусійного характеру, які недостатньо розроблені в науці й мають актуальне значення для теорії та практики. Лекції проблемного характеру відрізняються поглибленою аргументацією матеріалу, що викладається. Вони сприяють

формуванню у студентів самостійного творчого мислення, прищеплюють їм пізнавальні навички. Студенти стають учасниками наукового пошуку та вирішення проблемних ситуацій.

Міні-лекції передбачають викладення навчального матеріалу за короткий проміжок часу й характеризуються значною ємністю, складністю логічних побудов, образів, доказів та узагальнень. Вони проводяться, як правило, як частина заняття-дослідження. Міні-лекції відрізняються від повноформатних лекцій значно меншою тривалістю. Зазвичай міні-лекції тривають не більше 10 – 15 хвилин і використовуються для того, щоб стисло донести нову інформацію до всіх слухачів. Міні-лекції часто застосовуються як частини цілісної теми, яку бажано викладати повноформатною лекцією, щоб не втомлювати аудиторію. Тоді інформація надається по черзі кількома окремими сегментами, між якими застосовуються інші форми й методи навчання.

Семінари-дискусії передбачають обмін думками і поглядами учасників з приводу даної теми, а також розвивають мислення, допомагають формувати погляди та переконання, виробляють вміння формулювати думки й висловлювати їх.

Робота в малих групах дає змогу структурувати практично-семінарські заняття за формою і змістом, створює можливості для участі кожного студента в роботі за темою заняття, забезпечує формування особистісних якостей та досвіду соціального спілкування.

Мозкові атаки – метод розв’язання невідкладних завдань, сутність якого полягає в тому, щоб висловити якомога більшу кількість ідей за дуже обмежений проміжок часу, обговорити і здійснити їх селекцію.

Презентації – виступи перед аудиторією, що використовуються для представлення певних досягнень, результатів роботи групи звіту про виконання індивідуальних завдань, проектних робіт. Презентації можуть бути як індивідуальними, наприклад виступ одного слухача, так і колективними, тобто виступи двох та більше слухачів.

8. Форми контролю.

Поточний контроль

Поточний контроль знань проводиться з метою виявлення якості навчального процесу та його результатів у міжсесійний період під час аудиторних занять і перевірки самостійно виконаних студентами завдань, передбачених навчальною програмою з дисципліни.

До основних завдань поточного контролю належать:

- оцінювання поточних результатів самостійної роботи студентів щодо освоєння програмного матеріалу дисципліни;
- отримання студентами уявлень про свої здібності, рівень засвоєння навчального матеріалу дисципліни та необхідність внесення оперативних змін у подальшу самостійну роботу;
- надання викладачеві можливості впливати на хід самостійної роботи студентів й визначати необхідність і напрями вдосконалення навчального процесу.

Форми поточного контролю

Поточний контроль здійснюється під час проведення семінарських, практичних та індивідуальних занять. Основними формами поточного контролю з дисципліни є усне опитування по кожній темі дисципліни, розв'язання розрахункових завдань і тестування.

У зв'язку із введенням в дію „Положення про кредитно-модульну систему навчання” в НАУ запроваджена Європейська кредитно-трансферна та акумулююча система (ECTS) оцінки знань студентів. Оцінювання усних відповідей та розв'язання розрахункових завдань здійснюється за чотирьохбальною національною оцінкою та оцінкою (ECTS) за критеріями, що наведено в табл. 1.

Тестування є однією з форм поточного контролю знань студентів з дисципліни. Відповідно до робочої програми навчальна дисципліна складається з двох модулів, кожен з яких складається з 30 тестових завдань. Засвоєння

матеріалу змістовних модулів оцінюється за 100-бальною системою. Після вивчення програмного матеріалу в обсязі змістовного модуля оцінюється рівень його засвоєння студентом – рейтингова оцінка із змістовного модуля. Згідно з вищезгаданим „Положенням ...” рейтинг дисципліни складається з рейтингу навчальної роботи та рейтингу атестації у співвідношенні 70% до 30%.

10. Розподіл балів, які отримують студенти. Оцінювання студента відбувається згідно положенням «Про екзамени та заліки у НУБіП України» від 20.02.2015 р. протокол № 6 з табл. 1.

Оцінка національна	Оцінка ЄКТС	Визначення оцінки ЄКТС	Рейтинг студента, бали
Відмінно	A	ВІДМІННО – відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок	90 – 100
Добре	B	ДУЖЕ ДОБРЕ – вище середнього рівня з кількома помилками	82 – 89
	C	ДОБРЕ – в загальному правильна робота з певною кількістю грубих помилок	74 – 81
Задовільно	D	ЗАДОВІЛЬНО – непогано, але зі значною кількістю недоліків	64 – 73
	E	ДОСТАТНЬО – виконання задовольняє мінімальні критерії	60 – 63
Незадовільно	FX	НЕЗАДОВІЛЬНО – потрібно працювати перед тим, як отримати залік (позитивну оцінку)	35 – 59
	F	НЕЗАДОВІЛЬНО – необхідна серйозна подальша робота	01 – 34

Для визначення рейтингу студента (слухача) із засвоєння дисципліни $R_{\text{дис}}$ (до 100 балів) одержаний рейтинг з атестації (до 30 балів) додається до рейтингу студента (слухача) з навчальної роботи $R_{\text{НР}}$ (до 70 балів): $R_{\text{дис}} = R_{\text{НР}} + R_{\text{ат}}$.

11. Методичне забезпечення

Демешкант Н.А. Навчально-методичні рекомендації для самостійного вивчення дисципліни «Екологічний менеджмент» для підготовки фахівців ОКР «Магістр» галузь знань 1801 «Специфічні категорії» спеціальності «Управління інноваційною діяльністю» денної форми навчання / Навчально-методичні рекомендації / К.: Вид. Аграр Медіа Груп. – 2014. – 61с.

Демешкант Н.А. Навчально-методичні рекомендації для самостійної роботи з дисципліни «Екологічний менеджмент», модуль 1 «Теоретичні основи екологічного менеджменту» для підготовки фахівців ОКР «Магістр» галузь знань 1801 «Специфічні категорії» спеціальності «Управління інноваційною діяльністю» / Навчально-методичні рекомендації / К.: Аграр Медіа Груп, 2015. – 106 с.

Демешкант Н.А. Навчально-методичні рекомендації для самостійної роботи з дисципліни «Екологічний менеджмент», модуль 2 «Механізми впровадження системи екологічного менеджменту» для підготовки фахівців ОКР «Магістр» галузь знань 1801 «Специфічні категорії» спеціальності «Управління інноваційною діяльністю» / Навчально-методичні рекомендації / К.: Аграр Медіа Груп, 2015. – 76 с.

Демешкант Н.А., Потапова С.Є. Можливості технічних дисциплін в екологічній підготовці фахівців аграрної сфери / Навчально-методичний посібник / К.: НУБіП України, 2009. – 70 с.

Демешкант Н.А., Лучник М.М. Екологічне сільське господарство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні / Інформаційно-методичні матеріали / Бережани: Нововведення, 2009. – 120 с.

Демешкант Н.А. Екологічна підготовка майбутнього фахівця аграрної сфери / Навчальний посібник / К.: Аграр Медіа Груп, 2010. – 239 с.

Демешкант Н.А. Проблеми розширення екологічного землеробства в Європі / Інформаційно-методичні матеріали / Бережани: Нововведення, 2010. – 95с.

12. Рекомендована література

– основна:

1. Галушкіна Т.П. Экономические инструменты экологического менеджмента (теория и практика) / НАН Украины. Институт проблем рынка и экономик-экологических исследований. – Одесса, 2000. – 280с.
3. Галушкіна Т. Екологічний менеджмент в Україні // Економіка України. – 1999. – №6. – с. 78-83.
4. Гринин А.С., Орехов Н.А., Шмидхейни С. Экологический менеджмент. – М., 2001.-. 203с.
5. Екологічний аудит: Посібник з екологічного менеджменту і екологічного аудиту / Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Навроцький В.М. та ін. – К.: Символ-Т, 1997. – 221с.
7. Екологічний менеджмент: Навчальний посібник / За ред. В.Ф. Семенова, О.Л. Михайлюк. – К.: Знання, 2006. – 366 с.
8. Основы экологического аудита. Учебное пособие / Под ред. А.Т. Никитина, С.А. Степанова. – М.: МНЭПУ, 2001. – 390с.
9. Проектування системи управління та менеджменту. Практикум / За ред. Й.С.Завадського. – К.: Урожай, 1994. – 208с.
10. Шевчук В.Я. Модернізація виробництва: системно-екологічний підхід: Посібник для екологічного менеджменту. – К.: Символ-Т, 1997. – 247с.

11. Шевчук В.Я. та інші. Екологічний аудит: Навколишнє природне середовище. Екоменеджмент. Екостандарти. Підприємство. Стратегія. Екологічна безпека. Конкурентоспроможність. Екопідприємство: Підручник для студентів екологічних спеціальностей. – К.: Вища школа, 2000. – 344с.

12. Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Білявський Г.О. та ін. Екологічне управління: Підручник. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.

- Нормативно-правові акти

1. ISO 14040:2000. Управління навколишнім середовищем. Оцінка життєвого циклу продукції. Принципи та структура.
2. ISO 14041:2000. Управління навколишнім середовищем. Оцінка життєвого циклу продукції. Визначення цілі, сфері дослідження та інвентаризаційний аналіз.
3. ISO 19011: 2002. Рекомендации по аудиту систем менеджмента качества и/или охраны окружающей среды.
4. ДСТУ ISO 14001-97. Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанови щодо їх застосування”.
5. ДСТУ ISO 14004-97. Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління, систем та засобів забезпечення.
6. ДСТУ ISO 14011-97. Настанови, щодо здійснення екологічного аудиту. Процедури аудиту. Аудит систем управління навколишнім середовищем.
7. ДСТУ ISO 14012-97. Настанови, щодо здійснення екологічного аудиту. Кваліфікаційні вимоги до аудиторів з екології.
8. ДСТУ ISO 9001- 2001. Системи управління якістю. Вимоги. – Київ: Держстандарт України, 2001.
9. Екологія і закон: Екологічне законодавство України. У 2-х кн.. / Відп. ред. д.юрид.наук., проф.. В.І. Андрейцев. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – Кн. 1. – 704 с.
10. Екологія і закон: Екологічне законодавство України. У 2-х кн.. / Відп. ред. д.юрид.наук., проф.. В.І. Андрейцев. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – Кн. 2. – 576 с.
11. Законодавство України про екологію / Упоряд. Роїна О.А. – 2-е вид. – К.: КНТ, 2005. – 488 с.
12. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №41. – 546с.
13. Методичні рекомендації “Про порядок виявлення порушень та застосування заходів впливу до порушників природоохоронного законодавства”. К., 1994 – 28с.

– допоміжна:

1. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навч. посібник. – 4-е вид., випр. і доп. – К.: т-во Знання КОО, 2006. – 316 с.

2. Довідник з питань економіки та фінансування природокористування і природоохоронної діяльності// під ред. В. Шевчука та ін., - К: Геопринт, 2000 – 411с.
3. Дорогунцов С.І., Борщевський П.П., Данилишин Б.М. Удосконалення управління природокористуванням в АПК. Сер. Природа і ми. – К.: Урожай, 1992.
4. Екологічне підприємництво: Навчальний посібник/ В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, В.М. Навроцький та ін., - К: Мета, 2001 – 191с.
5. Корабльова А.І. Екологія: взаємовідносини людини і середовища. – Дніпропетровськ: Центр екологічної освіти. Видання II, 2001. – 265с.
6. Кучерявий В.П. Екологія. – Львів, “Світ”, 2000.
7. Основи менеджменту в АПК / За ред. Й.С.Завадського. – К.: Вища школа, 1995. – 246с.
8. Основні напрямки державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. -№: 38-39. – С. 770-816.
9. Экология, охрана природы, экологическая безопасность. Учебное пособие / Под общ. ред. проф. А.Т.Никитина, С.А. Степанова. – М.: МНЭПУ, 2000. – 648с.
10. Экология: Учебное пособие / Под ред. проф. В.В. Деносова. Серия "Учебный курс". – Ростов-на-Дону: Изд. центр "МартТ", 2002. – 640 с.

13. Інформаційні ресурси

1. <http://www.menr.gov.ua> – Екологічний аудит
2. <http://www.eco.com.ua> – Інтер-Еко
3. http://www.trim.ru/ru/serv_ecoman – ISO 14001 – внедрение систем экологического менеджмента
4. <http://www.ektor.ru> – Экологический менеджмент ISO 14001
5. <http://www.ecoline.ru/mc/books/emas> – Экологический менеджмент и аудит в России, Беларуси и на Украине
6. <http://www.iso14001.ru> – Внедрение систем экологического менеджмента по стандарту ИСО 14001 в России.